

Vilinskij, Sergej G.

Všelidské motivy v tvorbě M. Saltykova

In: Vilinskij, Sergej G. *O literární činnosti M. Jev. Saltykova-Ščedrina*. Brno: Filosofická fakulta s podporou Ministerstva školství a národní osvěty, 1928, pp. [129]-147

Stable URL (handle):

<https://hdl.handle.net/11222.digilib/118708>

Access Date: 20. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

III.

Všelidské motivy v tvorbě M. Saltykova.

Kdysi pronesl Karamzin velmi zdařilý aforismus: „Každý opravdový talent, platě daň své době, tvoří také i pro věčnost.“ Skutečně, dotýkaje se zájmů běžného okamžiku, obrazuje v sobě náladu společnosti své doby a mnohdy též vodě a řídě společnost, spisovatel „platí daň své době“. Když však za časnosti uhaduje věčnost, když přes rysy doby může pozorovati i věčné znaky lidského ducha, — tehdy spisovatel „tvoří pro věčnost“. Neboť věčnými, nepomíjejícími sluší nazvat ty umělecké obrazy, v nichž zachyceny jsou pohyby ducha lidského, které se mohou opakovati za určitých podmínek na jiném místě v jiném národě v jiné době a vždycky kdykoliv jeví analogické okolnosti. Věčný je Hamlet jako lidská osobnost, a dočasné, náhodné jsou okolnosti, v nichž osobnost Hamletova se projevila. Don Quijote a Faust jsou typy světové, všelidské, a je docela lhostejno, že jeden je Španěl a druhý Němec.

Prvku „věčného“ dosahuje se tím, že spisovatel dovede za první — pochopit duši člověka, a za druhé — umělecky podati to, co viděl v té duši, právě jako duši člověka, člověka vůbec, a ne pouze člověka určité doby. Láska dvou mladých srdcí, duševní nesouzvuk pod dojmem neladu mezi ideami a životem; těžkost výběru mezi citem povinnosti a osobní náklonností, — slovem vše, co zvlňuje lidského ducha, může se státi věčným, pokud se umělci podaří zdůrazniti ve svém výtvoru na první místo obecně lidské před dočasným a pokud dá převládati zájmům psychologickým před historickými a společenskými.

Vrátíme-li se k Saltykovu, vidíme, že se naň právem hodí aforismus Karamzinův. Skutečně v mnohých jeho výtvorech, do-

konce i ve výtvořech druhého a třetího období, v nejostřejších a nejjízlivějších satirách, přece nacházíme rysy „věčnosti“. Je to především pronikající je duch lásky k člověku, který lze vycítit z každé stránky. Nestací, že na každé straně satirik bičuje nedostatky a neřestí svých současníků: vždyt on jasně chápe, že okolnosti vytvářejí ve svobodném člověku duši otrockou a že nevolnické zvyky potlačují ruský život, rozkládají dobrou vůli těch, kdož touží po jiném, lepším životě; chápe a kreslí ruský život v takřka všelidském měřítku, t. j. ukazuje, že společenské podmínky vedou ke snížení lidské osobnosti, k potlačení ducha, živé duše v člověku: takovým postupem váže zájmy své doby s všelidskými otázkami. V základech obvinění Saltykovových vždy jest obsažen vysoký ideál člověka a občana. S bolestí touží po tomto ideálu, když vidí, že život od tohoto ideálu jest daleko. Přece však věří v síly člověka a myslí, že mravní obrození, náprava člověka je možná: jinak by byla jeho satira nesmyslná a bez cíle.

Tak prvé, co odkazuje Saltykov „věčnosti, potomstvu“, jest víra v člověka, v duševní moc lidské osobnosti a ve vítězství dobra nad zlem, ve jméne čehož i sám bojoval. To jest „věčné“, jež možno najíti ve výtvořech M. Saltykova, jež jsou zcela věnovány „zlobě dne“.

Ale kromě těchto najde se nemálo i jiných výtvořů, kde jeho umělecká schopnost přivedla k vytvoření takových typů, které jsou pochopitelné a dostupné každému člověku, dokonce i málo obeznámenému s ruským životem období Saltykovova. Zdaž nepůsobí tklivým dojmem na př. povídka „Míša i Váňa“¹, v níž je řeč o dvou dětech, které se rozhodnou k sebevraždě pod dojmem nesnesitelné tyranie statkářky? Zde naši duši naplní úžasem nekonečné strasti, jež děti jistě snášely: život, jich už nemůže přilákat, a pouze dvě otázky je zneklidňují: za prvé, který způsob sebevraždy (vrhnouti se do vody, nebo probodnouti se) dává více naděje na smrt; a za druhé, jak stanou ony nezvané před soudem božím; jsou však přesvědčeny, že Bůh nad nimi se smiluje, když zvikolík strasti bylo jim snést na zemi. Dětská naivnost poji se s úžasem nedětských strasti, a to hluboce zachvěje duši čtenářovou.

¹ „Nevinnyje razskazy“, VI („Nevinné povídky“).

Stejně otřese duši čtenářovou i tragédie v rodině Rozumových¹, ale tragédie ta je už jiného druhu. Otec po celý svůj život konal povinnosti svého služebního a hospodářského postavení, jsa věrným a čestným plnítelem zákona a nepřipouštěje ve své duši kolísání a pochybnosti; zákon stál mu výše než strádání lidské osobnosti, a myšlenky o útrpnosti a shovívavosti byly mu cizí. Syn jeho byl člověk mírný, humánní a vnímavý. Když vyrostl a zvěděl o činnosti otcově, nemůže otce ospravedlniti, ale nemůže též přestati ho milovat, a východiskem z této situace jest mu sebevražda. Tento nesoulad mezi otcem a synem též přesahuje z rámce „dočasnosti“ a přibližuje se všelidskému.

Stejně jsou nám lidsky blízká i strádání Čudinova², přemáhajícího všechny překážky, jež se stavějí do cesty jeho vstupu na universitu, ale svého ideálu nedostihne, neboť nouze a souchotiny zahubily mladého idealistu. Blízky jsou nám i zážitky Čerezových³, jejichž celý život byl pln těžké vysilující práce bez záblesku oddechu, bez volné minuty pro osobní život svůj; Čevorezi stali se otroky maličností, otroky v šednosti, podrobili „drobnostem života“ všechny vyšší snahy duše. A ježto život, podmínky společenské učinily z nich svého druhu. Akakije Akakijeviče („Šiněl“ — „Plášť“ od Gogola), — Saltykov a s ním společně čtenář — jich nepopravuje, nevysmívá se jim, nýbrž spíše jich lituje, a žal nad potlačenou lidskou osobností přechází s autora na čtenáře.

Velmi dojemný je obraz Lydie Štěpanovny⁴, sirotky, která se stala „věcnou institutkou“ (chovankou vzdělávacího ústavu): osobní život osamělé dívky vyvinul se jednostranně — sklesle, truchlivě, ale ona se s ním smířila a dokonce našla v sobě dostatek sil k těšení druhé stejné „gorěmyky“ — osamělé sirotky, kteréž bude institut též domovem: zdá se, že „to není tak těžký osud, jak se zdá!“ V tomto však smíření i bezkvětem živení místo života obsažena jest právě ta krutost osudu, jíž Lydija Štěpanovna nepozoruje.

¹ „Bolnoje město“ („Bolavé místo“).

² „Měloči žizni“, část první, II, 4, „Čudinov“.

³ „Měloči žizni“, část první, II, 3, „Čerezovy muž i žena“.

⁴ „Měloči žizni“, část druhá, I, 4, „Polkovnickaja doč“ („Dcera plukovníkova“).

Ještě těžší dojem vzbuzují zkušenosti Olgy Vasiljevny Ladoginové¹. Není krásná a je chudá, ale mladé srdce chce žít a milovat; nepodaří se jí vyplnit svou nekonečnou dlouhou chvíli učením dětí ve vsi; člověk, do něhož se zamilovala, nebyl hoden lásky. Autor však zmírnil tragedii Ladoginy, zavedl ji do hlavního města, kde za pomoci tety našla zaměstnání v několika dobročinných společnostech: byla zaměstnána od rána do noci a spokojena. Ale „měloči žizni“ (maličkosti života) zbavily ji toho, co je tak drahé každému člověku, — osobního štěstí, a proto vzbuzují ve čtenáři cit soustrastí s ní.

Ještě důležitější a cennější jsou „Skazky“ M. Saltykova svým obecně lidským obsahem. Je sice pravda, že současníci hledali hlavně v těchto bajkách ozvěnu „zloby dne“ a nacházeli jí nemálo; nelze však popírat, že Saltykov rozebírá zde svou dobu pod zorným úhlem věčnosti, s hlediska obecně lidského. A to zvyšuje význam jeho „Skazek“².

Vezměme pro příklad kteroukoliv z těch bajek, o nichž byla řeč ve II. hlavě: každá má dvojitý význam: i pro přítomnost i pro „věčnost“. Vždyť v „Karase-idealistu“ se zračí nejen city člověka let 70., ale vzniká i obecnější typ nepraktického idealisty s náklonností k mnohomluvnosti.

„Přemoudrý piskoř“, „Sebeobětavý zajíc“, to jsou nejen obrázky ruského člověka období let 80., ale i vyobrazení zbabělosti a bázně před životem, nezpůsobilosti k životnímu boji. Jiné bajky ještě určitěji odhalují náklonnost předváděti obecně mravné otázky. Tak pohádka „Dobrodětelé i poroki“ („Ctnosti a neřesti“), vypráví o vzniku Licoměrnosti, která, jako chvilkový stav, spojila v sobě enosti i vady, zvítězila nad nimi a dosáhla toho, že navždy „odstranila každou příčinu existence ctnosti i neřesti, jako zvláštních navzájem nepřátelských skupin“. V pohádce „Igrušečnogo děla

¹ „Měloči žizni“, část druhá, I, 2, „Christova nevěsta“.

² Srovn. V. A. Rozenberg: „Skazky Ščedrina“ („Golos minulého na čužoj straně“, 1926, číslo 1 — XIV, str. 79—80): „Satirik obnažuje v „Skazkách“ několika hluboce pročitnými slovy hlavní a hybný nerv své satiry a dává čtenáři do rukou klíč k původu svých vnuknutí — své vášnivě víře v lepší budoucnost lidstva, která hýbe vši jeho spisovatelskou činností“.

ljudiški“ („Lidičky-loutky“)¹ viděti jasně žalost autorovu nad záhubou „živé duše“ člověka, o tom, že „živá loutka šlape živého člověka“.

Zejména často setkáváme se v bajkách Saltykovových s motivem stesku po pravdě, který, jak známo, je velmi rozšířen v ruských lidových pohádkách. Pravdy hledají i vlk („Bědnyj volk“) i karas („Karas-idealist“), i havran („Voron-čelobitčik“), ohromeni tím zlem, které vládne světem. Zlo toto představuje svého druhu zákon přírody, cosi osudného, neodvratného. Hrozí, že zvítězí nad světem („Giena“), a už vítězí: při nejmenším, kdo žije podle pravdy, ten bývá u lidí považován za hlupce („Durak“), neboť pouze „Ivanuška-Duračok“ dosud nemůže pochopit, proč ctnosti a nepravosti tak rády se snížily, aby vytvořily Licoměrnost², ale ostatní už dávno to pochopili a přijali za t. zv. „životní moudrost“.

Stesk po pravdě nachází jakési útěchy v naději na konečné vítězství pravdy. Nevidíme však, na základě jakých objektivních předpokladů, či na základě jakých životních fakt autor vyvíjí svůj závěr o vítězství věčné pravdy. Možno se pouze dohadovati, že jedním z těchto základů jeví se u Saltykova víra v okolnost, že lidskost nikdy zcela nezahynula a časem se jen skryla, jako jiskra pod popelem („Giena“). Druhým podobným základem je jeho přesvědčení o absolutní síle skutečné pravdy, jediné a všem závazné, která přijde a osvítil veškerý svět („Voron-čelobitčik). Z té příčiny i svědomí, lidmi pronásledované, docela nezmizelo; žije v srdci ruského dítěte a roste v něm až do dne, kdy ovládne svět: „i zmizí tehdy všechny nepravdy, zrady a násilí, protože svědomí nebude bázlivé a bude chtít všude dělat samo pořádek“ („Propala sověst“ — „Ztratilo se svědomí“). Jako doplněk té po-

¹ V. A. Rozenberg ve stati výše jmenované vyjadřuje mínění, že by se tato bajka měla vyloučiti ze sborníku bajek M. Saltykova. Pokud se mluví o tom, proč se dostala do sborníku (objasňuje to Rozenberg), s tím míněním možno souhlasiti; avšak báchorka ta nezavdává ani formou, ani obsahem, jak se mně zdá, příčiny k tomu, aby nebyla považována za bajku a aby byla přenesena do skupiny ostatních výtvorů M. Saltykova. Vždyť je zde zjevná fantastičnost i idea morální i narážka na současnost i alegorie, slovem, vše to, co nacházíme v jiných bajkách.

² „Dobroděteli i poroki“ („Ctnosti a neřesti“).

hádky vypráví „Rožděstvenskaja skazka“ („Vánoční pohádka“) o tom, jak 10 letý chlapec Serjoža Ruslancev uslyšel v kostele o pravdě, zjevené křesťanstvím a umínil si „žítí podle pravdy“: začal chápat, kolik zla a nepravdy nadělá se na světě a jak je málo myslících o pravdě. Silná duševní hnutí, která Serjoža zakoušel, byla nad sílu dítěte, a on umírá s myšlenkou na Krista a pravdu. „Pravda zaleskla se před ním a naplnila jeho bytost blažeností, ale neotuzené srdce chlapce nesneslo přílivu a puklo.“ Tato pohádka upozorňuje nás ještě na jeden základ víry v konečné vítězství pravdy: jest to představa křesťanské myšlenky o pravdě hláсанé křesťanstvím, jež obsažena jest v lásce k bližnímu: pouze účinná, aktivní láska k bližnímu může přivoditi na zemi skutečné vítězství pravdy¹.

V tom směru jest zajímavá, zejména pohádka: „Christova noč.“ Nemnohými, ale velmi poetickými rysy kreslí autor jarní noc v ubohé osiřelé krajině. Velkonoční zvon zve lidi ke Kristu. Vzkříšený Bůh sestupuje na zemi. Požehnav přírodě, obrací se k lidem. „První Mu šli vstříc lidé plačící, sehnutí pod jhem práce, zničení nouzí... Všichni naklonili sluch jeho slovu a navždy je zpečetili ve svých srdcích. On je viděl všecky s výše Golgoty, jak sebou zmítali, uváznuvše v sítích otroctví, a všem On žehnal... všem sliboval osobození.“ Hospodin jim slibuje, že přijde očekávaná hodina, i objeví se světlo, jehož nepotlačí tma. „I vy svrhnete se sebe jho stesku, hoře i nouze, které vás zužuje.“ Kristus jim žehná „k novému životu v království světla, dobra a pravdy“. K Pánu přicházejí i hříšníci: „boháčů, vykořisťovatelů, krutí vládců, zlodějů, vrahů, lichoměrnic, pobožníků a nespravedliví soudců.“ Pán jim připomíná zločinné jejich skutky a otvírá jim cestu k spasení: jest to soud jejich vlastního svědomí, které musí naplnit jejich duše úžasem, hořem, lítostí a steskem. očistit jich pokáním; otvírá jim cestu k spasení. A pouze pro jediného zrádce Vzkříšený nenachází slova odpuštění a odsuzuje ho k věčnému životu a k věčnému pokání za to, že zrádce pře-

¹ Toto jako by instinktivně cítí lid, jemuž křesťanství dává časem útěchu v strastech: v tom ohledu jsou zajímavá mnohá místa knihy: „Poše-chonskaja starina“, zejm. hl. XXIII: „Satir-skitalec“ („Satyr-tulák“).

stoupil níže zákon věčné lásky¹. Tak z království pravdy vyloučen jest pouze ten, jehož poklesky v základě ruší nejhlavnější zásady tohoto království — lásku k bližnímu. Odtud není těžko vyvoditi, že za základní rys lidské povahy Saltykov považuje ne sobectví, živočišné zájmy, nýbrž altruismus i cit humanity jakožto síly, které umožňují lidské spolužití a ustavují štěstí a mír mezi lidmi.

Přejdeme na konec k románu „Gospoda Golovlevy“ („Páni Golovlevy“), v němž umělecký talent M. Saltykova dostihuje nejvyššího rozvoje. Obsah románu je kronika statkářské rodiny Golovlevých. Na základě nevolnického bezpráví a nepatrného rozvíti mravního citu rozvíjí se zvláštní rysy této rodiny, typické pro nevolnickou dobu vůbec. Rysy ty určuje autor jako prázdnot, nezpůsobnost ke každé činnosti a opilství. Nedostatek zaměstnání vedl „k prázdnému mluvení a smýšlení“, t. j. na místě vážných a skutečných zájmů života kladl domnělé, zdánlivé. Nezpůsobnost k jakékoli vážné práci vedla k pijanství a mravní zkáze, kterými se vyplňovala dlouhá doba oddechu, vyskytující se u velkostatkářů. Život se měnil takovým způsobem v život rostliny nebo položivočicha, zbaveného všech vyšších zájmů, jevíci se pouze ve starosti o nasycení a o spánek.

Hlava rodiny Vladimír Michajlovič Golovlev po celých dnech nevyhází ze svého kabinetu, kde buďto pije nebo skládá neslušné

¹ Nemohu souhlasiti s p. A. Vrzalem („Přehledné dějiny nové literatury ruské“, v Brně 1926, str. 120), který píše o pohádce „Christova noc“: „autor nevnesl tu v legendu křesťanského ducha, nýbrž spíše legendu nevhodně přeplnil osobními a současnými ohlasy.“ Za prvé zmínky o osobních a současných narážkách jsou zcela bezobsažny a nemají podkladu: z „osobních“ narážek A. Vrzal neuvádí ani jedině a jestli viděl „současnost“ v rozdělení lidí na porobené lidi práce a na nečinné otrokáře a sobce, jde o dělení tak staré, jak svět sám, které pravděpodobně ještě dlouho bude platit. Za druhé, nevim, zdali v tom vidí A. Vrzal nedostatek „křesťanského ducha“, že neodpuštěno zrádci; ale já myslím, že odpuštění zrádci podkopalo by celou ideu legendy. Ježto zrada je přímý protiklad lásky k bližnímu. S hlediska čistého křesťanského učení, možná, že i zrádci bude odpuštěno. Ale historie literatury nemůže vždy počítat jen s bohosloveckými teoriemi; bohužel, že skoro celá hlava knihy A. Vrzala, věnovaná Saltykovu (str. 116—122), se skládá z ujasňování nábožensko-mravních motivů tvorby M. Saltykova, jako by zejména tyto motivy u něho převládaly.

verše, nebo napodobuje zpěv kohoutů a jiných ptáků. Jeho žena — Arina Petrovna — byla žena tvrdé povahy, energická, podnikavá. Ale, jak už tehdy často bývalo ve statkářských rodinách, celá její energie byla vyčerpána získáváním bohatství. Brzy se přesvědčila o ničemnosti svého muže a proto kráčí samostatně za cílem vytčeným — k obohacení; skutečně za 40 let manželského života podařilo se jí zesateronásobiti jmění. Avšak zájmy o zisk zaelonily v jejím vědomí všechny ostatní zájmy a starosti, zejména starost o děti, které rostou, majíce před zrakem příklad otce, nemsmyslně hubícího život, a matky, která obrátila celou snahu života k obohacení. Takto vyrůstají děti v mravním ohledu v mrzáky. Nejstarší syn Štěpán čili „Štěpka-blbec“, jako ho nazývala jeho matka, podobal se povahou skoro otci; celé jeho dětství projevovalo se hrubými nezbednostmi; někdy besedoval s otcem, který seznamoval jej s verši „volného obsahu“; potom kvapem prošla léta gymnasia a university; k úřadu nejevil schopnosti a ani se o něj nestaral. Když mu matka vyplatila část dědictví v podobě domu v Moskvě, velmi brzo promarnil tento majetek, protože pití a karban byly celou jeho činností. Po řadě dobrodružství vrací se v rodný dům jako „ztracený syn“, a zde jistou dobu živoří, jsa polohladov, protože matka drží ho v „černém těle“ a dává mu jen takové drobtý, aby neumřel hladem. Smrt následkem pití ukončila toto bezmyšlenkovité živoření. I osud dcery (nazývala se Anna Vladimírovna) byl smutný; i ona po odchodu z institutu přijela do vesnice, ale brzy utekla s důstojníkem, s nímž uzavřela sňatek. I jí matka dala část jejího podílu — 5000 rublů a jakousi zehudlou ves. Kapitál byl po dvou letech prožit, její muž ji opustil, i ona umírá, zanechávajíc dva sirotky — dvojčátka — Anniňku a Ljubíňku, jichž se musela ujati Arina Petrovna.

Z ostatních dvou dětí Pavel Vladimirovič byl bezbarvá osobnost, který se neprojevoval ani pěknými, ani špatnými stránkami: „byl to člověk zamračený, ale za jeho zamračeností skrýval se nedostatek činů a nic víc.“ Tak ho charakterisuje autor a k tomu možno snad jen přidat, že podobně jako otec a starší bratr, Pavel podle všeho neschvaloval ziskuchtivé činnosti matčiny, ani činů prostředního bratra Porfirie Vladimiroviče, kterého bratr Štěpán nazýval „Juduška“ (Jidášek). Pavel sloužil nějakou dobu v armádě,

pak odešel na odpočinek a poslední léta svého života ztrávil na vesnici, oddav se pití.

Hlavním rekem kroniky byl Porfirij Golovlev, zvaný Juduška. Od mala vynikal licoměrností a neupřímností, a když dospěl, přidala se k tomu ziskuchtivost. Již jako dítě choval se ku všem a zejména k matce, velmi zdvořile. Matce se dokonce nelíbilo toto jeho patolízalství, s kterým se k ní choval tento její syn; ale vážných starostí o výchovu dětí nikdy neměla, ba ani nevládla uměním vychovávat děti, proto nepodnikala ničeho, aby napravila charakter synův. Naopak, když viděla hrubého Štěpána, mračného Pavla a zdvořilého Porfirie, jaksi nevědomky dávala přednost poslednímu: když byl děckem, dostávalo se mu nejlepších kousků; když vyrostl dostal lví podíl z dědictví. Byl laskav k matce a slova „milýj drug maměňka“ měl stále na jazyku; avšak, jak vidno, byl laskav ke všem a mluvil převážně v zdobnělinách podstatných jmen: „goluběik“, „lošadočky“ (koničky), „lužok“ (loučka), „zakusočka“, „čajek“, dokonce i „klopiky“ (šteničky), „blošky“ (blešky) atd. Ale za těmito laskavými slovy daleko neskrývalo se laskavé srdce: s laskavými slovy provází na cestu i syna Petra, jemuž odepřel peněz a vydal tak soudu a hanbě, i neteř Anničku, sotva uniknuvší jeho smyslým útokům, i svého nemanželského syna Voloděňku, jehož posílá do nalezince. Kromě laskavosti, vyznamenával se Juduška i zbožností: vyslovuje jméno boží, ať je to na místě, či ne, ale v jeho duši není Boha. Autor praví, že se Juduška „výtečně naučil technice postoje k modlitbě“: on věděl, kdy třeba obřadně stát, kdy býti dojat atd. Celou obřadnou stránku modlitby vykonával dokonale, „ale modlitba ho nepronikala, neosvětlovala jeho smyslů, nevnášela paprsku do jeho matného života“. Zkrátka byl to pobožník, jemuž zevnějšek byl na prvním místě, jehož duše však byla mrtva a chladná. Bylo v jeho životě mnoho příležitostí, kdy mohl ukázat svou křesťanskou náladu činem, ale ani jednou se takové příležitosti neuchopil: on se, na příklad, neujal bratra Štěpána, když matka odevzdala řešení jeho osudu „rodinné radě“; on mučí umírajícího Pavla, snaže se vymámiti na něm poslední vůli ve svůj prospěch; on pokouší se svěsti svou neteř Anničku, když k němu přijela v záležitosti dědictví; on odpírá peníze svým

synům, když se tito octli v trapné situaci, a tím přivede jednoho z nich k sebevraždě, druhého na lavici obžalovaných a do vyhnanství; když už stál na prahu stáří, svádí svou hospodyni Jevpraksejušku; syna, který se z toho svazku narodil, posílá do nalezince; dokonce „milego druga maměňku“ dovedl podrobiti své vůli, a zámožná kdysi žena stává se čímsi jako příživnicí u vlastního syna. A to vše děje se skoro vždy se jménem božím na rtech, s laskavými slovy v podobě nejpřímnějšího přání dobra a soucitu; Juduška nikdy nezvyšuje hlasu; on je nekonečně laskav, dokonce i tehdy, kdy koná nejhnusnější činy. Ani otcovského citu v něm není: nelituje vlastních dětí, když je odsuzuje k zlému osudu. Je zcela jasno, že v základu jeho povahy tkví hrubý egoismus, který se vyvíjí při té výchově, při níž vyrůstaly děti statkářů v období nevolnického práva. Tento egoismus zmocňuje se i náboženského citu; a možno dokonce souhlasit s těmi kritiky, kteří (jako na př., O. Miller) mní, že modlitby a náboženské cviky Juduškovy nebyly pokusem podvésti lidi, nýbrž dokonce Boha. Vždyť on se bez přetvářky „bál čerta“, a modlitba mu byla prostředkem a zárukou svého druhu proti čertu a všemu, co mohlo porušit jeho plány a rozpočty a hlavně co mohlo vyvolat vydávání peněz (na př., pomoc synům), nebo přinést vůbec materiální škodu. Modlitba jeho byla sobecká, ziskuchtivá. Kromě toho jeho modlitba byla jedním z prostředků zachovat zevnějšek, který mu byl drahý. Vždyť krásný zevnějšek, forma, byly pro Judušku nejdůležitější: staral se po celý život pouze o dobrý zevnějšek svých činů (dokonce i těch nejpodlejších) a od jiných žádal totéž. Bylo mu, na příklad, nepříjemno, že jeho syn Petr byl k němu „nelaskav“: on ovšem chápe, že syn nemá, proč by k němu choval něžné city, ale chtěl by, aby se zachovala vnější forma synovské úcty tak, jako on formu tu vždy zachovával.

Saltykov popisuje v hl. III. svého románu tu licoměrnost, která odlišuje „Judušku“: „Netřeba mysliti, že Juduška je licoměrník ve smyslu na př. Tartuffa nebo některého současného francouzského buržoy, rozplývajícího se jako slavík v záležitostech zásad společnosti. Ne, byl-li on i licoměrníkem, byl licoměrníkem čistě ruským, t. j. prostě člověkem, zbaveným jakéhokoli mravního měřítka a neznajícím jiné pravdy, kromě té, která je

skryta v abecedě slabikáře. On byl nevědomý bez mezí, milovník soudů, lhář, mluvk a k dovršení všeho bál se čerta. Všechno to jsou negativní vlastnosti, které neposkytují látky k vytvoření skutečného licoměrníka.“ Saltykov vykládá dále o „opravdovém licoměrníku“, vzor kterého vidí v západní Evropě při „tamním společenském životě, a ukázal, že u Rusů není pevného výchovného systému, který by rozvil v nich umění. „vésti si licoměrně z důvodu zásadních společenských, neboť žádných takových zásad neznáme... žijeme zcela svobodně, to jest rosteme, lžeme a prázdně mluvíme podle svého, bez jakýchkoliv zásad“, — a autor činí závěr, že „Juduška jest ne tak licoměrník, jako kazisvět, lhář a mluvk“.

Nelze nesouhlasiti s tím, že je to správné určení právě podstaty povahy Juduškovy. Třeba pouze připojiti, že k úplnému rozvíti jeho povahy bylo potřeba vhodného prostředí, a autor je ukazuje: po třicetileté službě v hlavním městě odešel Juduška na odpočinek na svůj statek, kde mohl plně rozvinout svoji povahu, aniž by mu kdo mohl vážně odporovat, neboť ve vesnici nebylo takového společenského prostředí, které by ho mohlo omeziti. Pravda, ve vsi jako by bylo méně práce, ale autor praví, že Juduška za dobu svého dlouholetého úřadování osvojil si všechny zvyky zařadného úředníka, nedopouštějícího, aby jediná minuta jeho života zůstala volnou, bez chodění z „pustého do prázdného“, a ježto „svět činného lenocha“ je schopen místo skutečné činnosti stvořiti pouze zdání díla kdekoliv, — Juduška i ve vesnici vytvořil pro sebe množství drobností, hloupostí, které měly jen zdání činnosti. Zavedl složité účetnictví, hlášení o stavu dobytčího dvora, o špižárnách, o vesnickém hospodářství atp.; psal různá udání a žaloby smířcímu soudu a jiným úřadům, slovem našel prostředky, vyplniti volný svůj čas tak, že se zdál činným člověkem¹. Čím prázdnějším

¹ Zajímavo jest zmíniti se, že příkladů takové „činné nečinnosti“ nebylo třeba Saltykovu daleko hledat, neboť ony byly v jeho rodině. Prof. Jacimirskij vypráví: „Já sám vím od jistého člena okresního soudu, že v letech 80. přišla k tverskému soudu závěť Saltykovova bratra. Odkázal k dobročinným účelům los, při čemž tak podrobně uváděl, kolik komu případně, vyhrajeli se na los od 500 do 200.000 rublů, že pouhé čtení závěti vyžadovalo tři celých zasedání soudu. Tento fakt jest znamenitou ilustrací výpočtů zahalivého Judušky, který po celé dny vypočítával, kolik stromů může mřti za tolik a tolik let atd.“ („Slovanský přehled“, roč. IX., 1906. str. 105.)

a bezobsažnějším stával se jeho život, čím méně lidí bylo kolem něho, tím zacházel dále do této domnělé činnosti: v VI. hlavě kroniky vidíme, jak tyto drobné rozpočty spojují se v churavém rozumu Juduškově s celými fantastickými obrazy, kde sní o tom, kolik zla by mohl způsobiti lidem odplatou za domnělé škody, které oni (a především — „dobryj drug maměůka“) jemu způsobili.

Dosud máme před sebou v podstatě pouze jeden ruský typ, vyrostlý v poměrech předreformního statkářského života: je to člověk, pravda, se zvláštními, ne vždy obyčejnými mravními rysy, ale přece dosti jasně svázaný se současným životem. Ale Saltykov jde dále, a Juduška přijímá význam typu obecně-lidského.

Bylo třeba zvláštních životních podmínek, dokonce jakéhosi přelomu v životě, aby se odhalily duševní vlastnosti Juduškovy v celé plnosti, a nejen ty vlastnosti, které se jevily v obyčejných každodenních stycích s lidmi, ale které se skrývaly v hlubinách duše, v jejích tajích. I doba takového přelomu nakonec nastala, když se Juduška dožil stáří.

Mnoho let už žil Juduška na světě: přehlo dětství v rodném domě i léta studii i služba, ženitba i manželský život i smrt ženy. Autor málo dotýká těchto momentů (výjimkou jsou snad dětská léta Judušкова), a hle, my už vidíme Judušku s titulem „Prevošchoditelstvo“ (excelence — titul generála) na odpočinku, znova v rodném Golovlěvě, s týmiž rysy povahy, které bylo možno pozorovati už v dětství. Táhne mu už šestá desítka, t. j. přibližně doba, kdy má člověk myslit na odchod ze života a složit třeba samu sobě účet o tom, co v životě vykonal, jaký byl smysl a důvod života. Sotva však Juduška, když se usídlil v Golovlěvě, myslil o smrti a o účtech před svým svědomím a před Nejvyšším: spíše si přál pouze v klidu prožítí zbytek dní; ale při tom si neodpíral jistých požitků, které jsou vůbec neslušny pro lidi vyššího věku, na př. v jeho vdoveckém domě objevila se jakási Jevpraksejuška v úloze hospodyně a těšitelky jeho srdce, a nakonec objevilo se u Jevpraksejušky dítě Volodka, jehož původ nebyl nikomu tajný. Ale klidný běh života na vesnici byl náhle porušen, neboť nastoupil okamžik přelomu, který byl pro Judušku osudný.

Přelom započal vlastně po smrti Ariny Petrovny; byla to doba, kdy se očekávalo narození dítěte Jevpraksejušky, nemanžel-

ského syna Juduškova. On věděl, že Arina Petrovna obyčejně výborně dovedla zkoncovat podobné skandální historie, když se přiházely v její rodině, nebo vůbec blízkým jí lidem; Juduška se jen málo znepokojil, jsa přesvědčen, že matka mu pomůže „přikrytí hřích“, jak pomáhala jiným. Ale matka náhle zemřela, a on musel jednat sám, protože záležitost se rozhlásila a zapřítí otcovství nebylo možno. Juduška po prvé pocítil, že „lidé ho obklopující nejsou sedláci na šachovnici, hodící se pouze k ohlupování“, a reptal na svoji osamělost, neboť pomoci čekat nemohl od nikoho. Šlo nejen o to zaopatřit dítě v nalezinici; to nebylo příliš těžko a lehce se podařilo. Skandál tkvěl jinde: ať se snažil jak chtěl vzbudit dojem, že ho těhotenství a porod Jevpraksejušky nezajímají, a že se ho vůbec netýkají, že ho zajímá vůbec jen modlitba a že on vůbec neví, čím je to dítě, přece viděl jasně, že všichni dobře vědí, čím je to hřích, i když delikátnější lidé, jako na př. kněz, nemluví s ním o dítěti, že vědí, čím je, stejně dobře, jako Julita, která nijak neupadala do rozpaků a byla dokonce k němu hrubá. Jak vidět, byl hřích Juduškův všem znám a při tom ne jako prostý, obyčejný hřích, ale jako takový, který je obžalobou celého jeho života, odhalením celé vnitřní lži jeho života. „Třebáže i dříve cháпали ho jako pleticháře, možná i ‚krvepijce‘ (podává Saltykov přemýšlení svého reka), ale ve všem tom povídání bylo málo právního podkladu, takže on mohl plným právem namítnout: — dokaž! Avšak teď . . . — cizoložník! Cizoložník usvědčený nepochybný; on díky Arině Petrovně dokonce nijak nezakročil, dokonce selhat nestačil. . .“

Toto vše velice rušilo princip vnější slušnosti, o kterou Juduška se tak úsilovně snažil. A zde (praví autor) po prvé bylo pozorovat u Judušky cosi podobného probuzení svědomí.

Zbabělost, kterou Juduška projevil při narození dítěte, byla zbytečná, neboť jeho skandál byl znám všem. Tato událost a poslání dítěte do nalezinice přineslo jistou změnu do jeho života. On cítil, že i poměr Jevpraksir se k němu změnil, že ona už není dřívější nemluvný jeho otrok, ale nepřítel, ho nenávidějící a protestující proti jeho tyranii. Zde byl i instinkt matky-samice, které odňali dítě, i protest instinktů mladého těla proti starému rozkošníku, a možná i ohlas řeči Anniňky o volném životě. V každém případě, Jevpraksie se stávala hrubou a neochotnou k pánu, často

ho dráždila řečmi o osudu svého robátka ve formě výtek, přijímala odkrytě dvoření mladých sluhů a stala se zlostnou. Vyhnati ji Juduška nemohl, protože se bál nového velkého skandálu: musel trpět a on trpěl, nacházejce opravdovou útěchu v tom, co Saltykov nazývá „záchvaty prázdného myšlení“: uzavřev se do pracovny, celé dny chřadl nad fantastickou prací, sestavuje různé neuskutečnitelné návrhy, děláje různé nepotřebné a nechutné výpočty, zbytečné besedy, které by vedl s nějakým člověkem, k němu náhodou přišedším. Opravdového činu nebylo, dokonce ani knih a novin nečetl, a celou nekonečnou dlouhou chvíli utrácel v prázdném myšlení a nečinnosti, a na konec propadal pijanství, t. j. téže chorobě, která zahubila otce i bratry.

Neočekávaně přijela jeho neteř Anniška, „přijela umřít“, jak oznámila strýci: život ji silně vyčerpal, duševně už byla mrtva; uprchnuvše kdysi (společně se sestrou Ljubiškou) od babičky Ariny Petrovny, obě mladé dívky šly k divadlu. Nějaký čas byly přesvědčeny, že slouží umění; ale později se ukázalo, že, uprchnuvše z duševní bídy z golovlevského domu, upadly do druhé bídy — do bahna provinciální nízkosti a drobné prostopášnosti a zkázy. Tam začal pro ně neustálý polozpitý život, plný nestydatosti a životních rozkoší. Stal se i skandál, když se objevilo, že jejich milenci prohýřili erární peníze; sestry byly předvolány i k soudu: jejich reputace byla zkažena navždy a herecká činnost znemožněna. Souchotiny, jako výsledek nespoutaného života, podkopaly jejich zdraví. Nastal okamžik osvícení, probuzení, vystřízlivění, a sestry se rozhodly skončit sebevraždou, aby ukončily hanebný a snižující život. Ljubiška umřela, Anniška zůstala na živu a přijela do Golovleva, aby tam prožila poslední dny svého nesmyslně zahubeného života. Porfirij Vladimirovič náhodou objevil, že jeho neteř tajně pije každý večer vodku; mimo očekávání se nerozčilil, nezačal s napomináním, ale naopak stal se každovečerním spolupíjákem Annišky: „záchvaty prázdného myšlení“ změnily se v opravdové záchvaty opilství, v nichž strýc i neteř nacházeli jakési uspokojení svých duševních trýzní. Polo- neb i zcela opilí sdíleli si a vzpomínali celé prožité minulosti golovlevské rodiny, probírali „usmrcení a zmrzačení“, jak praví autor, t. j. všechny případy strádání a dokonce smrti, zaviněné poměrem Judušky k lidem.

Rozkoš hořké pomsty vycházela z odhalování těchto truchlivých faktů, v jejich analyse, oceňování a dokonce i zvětšování. Při tom „ani v minulosti, ani v přítomnosti nebylo jediné mravní opory, o níž by bylo možno se opřít. Nic, kromě ubohého hromadění majetku s jedné strany a bezmyšlenkové prázdnoty nitra — s druhé. Místo chleba — kámen, místo poučení — bití. A jako variant, zvrácené připomínání o darmožroutství, o ničení chleba, o dárcích z milosti, o zatajených kouscích. To byla odpověď, kterou dostávalo mladé srdce, žádající přívětivosti, tepla a lásky.“

Tyto besedy, když, pod vlivem opojení vodkou, ani strýc ani neteř neostýchali se mluvit hořkou pravdu, měly pro Juduška obromný význam: probudilo se v něm svědomí. „Ku podivu ukázalo se, ne že by svědomí vůbec nebylo, ale bylo pouze zaplašeno a jako zapomenuto, a následkem toho ztratilo svou činnou citlivost, která závazně připomíná člověku jeho (svědomí) jsoucnost.“

Když se ohlížel Juduška na svůj minulý život, viděl k svému úžasu, že v něm nebylo mravních základů a že představuje život ten v podstatě nepřerušovaný řetěz strastí, které on způsobil lidem jménem svého egoismu, třebaže žil „pomalinku a potichoučku, nespěchaje a modle se k Bohu, a nijak nepředpokládaje, že zejména z toho vychází více méně těžké zmrzačení“, ač jeho život byl bez výtky, ale tím spíše pln nepravosti, a že konečně ho svědomí za toto nejvíce kárá.

Postavení nabylo složitosti ještě tím, že všichni, proti nimž se Juduška provinil (synové, bratři, matka), umřeli, a není ani možnosti aspoň nějak napravit nebo zahladit způsobené zlo. A když soud, vlastní soud jeho svědomí, postavil mu svou hroznou otázku: proč žil? co učinil v životě? — tu Juduška jest nucen přiznati se, že jeho život byl škodlivý pro okolí, že jeho život minul neplodně a dokonce beze smyslu pro něho osobně, a pro jeho nejbližší — se škodou pro ně. Toto přiznání vleklo za sebou druhou myšlenku, velmi těžkou a neodbytnou: je čas ukončit své bytí. Byl již stár, i jeho zdraví prudce zakolísalo, ale smrt-osvoboditelka nepřicházela. A Juduška ji tak vášnivě očekával, snaže se každý večer utopit svědomí ve vodce, což se nedařilo, neboť svědomí žádalo vyrovnání, a každým večerem uzrávala v jeho rozumu více a více myšlenka na sebevraždu. „Jedním slovem, ať

začínal s té neb druhé strany, všecky úcty se životem byly výrovnaný. Život je nepotřebný a mukou. Nejlépe bylo by umřít, ale nesnáze je v tom, že smrt nepřichází. Je cosi zrádně-podlého v tom mizerném opožďování se smrti, když si smrti žádáme ze všech sil duše, a ona jen podvádí a dráždí...“

Na konec dalo svědomí Porfirii Vladimiroviči poslední ránu, právě z té strany, kde on se považoval příkladem pro jiné. Začínaly „svaté dny“, t. j. dny po Květné neděli, po nichž blížily se velikonoce. Pití po večerech se přerušilo a zaměnilo se ze „tesknou zdrženlivost“. Vyslechnuv na Zelený čtvrtek čtení evangelia o utrpení Kristově, Porfirij Vladimirovič, který celý život ctil pouze vnější obřadnou stránku náboženství, t. j. jednal, jako ctitelé idolu, po prvé se zamyslel nad vnitřním smyslem zvěstování evangelia. „A teprve nyní, kdy Annička v něm probudila uvědomění si o smrti, po prvé pochopil, že v tom zvěstování je řeč o jakési neslýchané nepravdě, která vykonala krvavý soud nad Pravdou...“

V jeho duši vznikl jakýsi zmatený cit, „jakési zmatení, hraničící se zoufalostí“, neboť cítil, že v jeho minulosti bylo cosi strašného, těžkého a nenapravitelného. Přál si, aby to cosi strašného jej rozmáčklo, — nebylo však sil čekati rozuzlení od přirozeného chodu věcí, — a v duši Porfirie Vladimiroviče znovu se jeví myšlenka, že „třeba jemu samému vytvořiti rozuzlení, aby se skončil zmatek, který byl nad jeho síly“.

Myšlenka o tom rozuzlení — o sebevraždě — už déle než měsíc vzrušovala jeho vědomí, a teď nastal rozhodný okamžik. Čit pokání, poznání vlastní viny došly u něho nesnesitelnosti. Pouze myšlenka o nekonečné dobrotě Ukřižovaného, který všem odpustil, dala mu ještě síly snášeti život. Jaksi neuvědoměle cítí možnost odpuštění: několik srdečných slov soucitu a litosti k noterři, životem umučené, otvírá v jejím srdci milosrdenství a odpuštění, a místo obyčejných výčitek, opilstvím vyvolaných, vidí Porfirij Vladimirovič u ní ochotu odpustiti mu všechno zlo, které ji způsobil. To v něm zesílí víru v milosrdenství boží i v to, že jemu, hříšníku, „bude odpuštěno“

S tím vědomím ovšem i lehčeji se umírá, a nyní pokračoval v myšlenkách na sebevraždu, které ho tak pronásledovaly. V noci „ovládl mučivý nepokoj celou jeho bytost“, jde na „hrob zesnulé

maměňky rozloučit se“, jde možná polouvědoměle tažen na pravu svým svědomím, jehož hlas ho soudil a odsoudil, i upevnil naději na odpuštění milosrdného Boha . . . Ráno našli zmrzlou mrtvolu golovlovského pána blízko vesnice, v níž byla pohřbena Arina Petrovna.

Osud Juduškův jest živé ztělesnění myšlenky, kterou vyslovil Saltykov v pohádce „Christova noc“: Judušku soudí jeho vlastní svědomí, v němž našel odsouzení celého svého života i svůj trest. Celý život dělal Juduška lidem zle; nakonec se utvořilo kolem něho pusto a prázdno, které ho samého ohromilo. Tehdy zjevilo se v jeho poznání cosi lidského; on pochopil, co dělá, začala v něm muka pokání, která ho přivedla k smrti. Smrt ho však též přiblížila lidem a mravnímu zákonu, takže odešel do posledního prázdna „ne pustý, ne jak živý hrob“¹. „A kdo hodí kámen na chladnou mrtvolu Judušky, ležícího nedaleko hřbitova?“² Je to smíření s ruským Tartuffem, o němž praví A. Jacimirskij, že je „tisíckrát protivnější než Molièrův“, že je virtuos pokrytectví, licoměrnosti, mravní vrah svých dětí³, — a tvoří obecně lidský motiv, který je hoden talentu Saltykova.

Otázka o cíli a smyslu prožitého života, toť strašná otázka, kterou L. Tolstoj tak umělecky osvětlil ve své „Smrti Ivana Iljiče“ a která vystupuje u Saltykova v jiném rouše i v jiných jeho spisech. Tak na př. hrdina črt „V srěde uměrennosti i akkuratnosti“ — Molčalin rovněž tak stojí před touto hroznou otázkou po katastrofě, která prošla v životě jeho syna: také tak Molčalin musí vyznat, že celý jeho život, který zdál se býti založen tak pevně, ve skutečnosti byl postaven na základech směřujících proti obecnému lidství, na hoří a strádáních lidí, a zřítel se jako budova, vystavěná na písku; takový život očekává v budoucnu jenom zklamání a úžas. V pohádce „Bědnyj volk“ vlk, podobně jako Juduška, poznal, že jeho život je nepřetržitou řadou vražd a zločinů a že se nad ním vznášejí prokletí zahubených jim zvířat. Svědomí promluvílo v duši vlka, on nejen že čeká smrt-vysvoboditelku, ale sám jde jí vstříc.

¹ Jul. Ajechvald „Siluety . . .“, díl 2., vyd. 5., str. 229.

² Andrejevič: „Očerki istorii russkoj literatury XIX věka“, vyd. 3., str. 362.

³ Na uv. m. str. 104.

Probuzení svědomí jest nejen nejvyšší soud nad člověkem, ale i jistý jev mravního strádání, a strádání smiřuje; a toho motivu často užívá Saltykov, aby nakreslil lidské tragedie, v nichž časné ustupuje místo věčnému a obecně-lidskému. Upozorním jen ještě na jeden příklad. Saltykov dovedl s citem humanity přistoupit k padlé ženě a najíti v ní lidský cit (stejně jako Dostojevskij dovedl osvětlit obraz Soni Marmeladové). Obě neteře Judušky též uslyšely hlas svědomí, vyčítající jim, že se poddaly nízkosti života. — Ljubinička, vykonavší nad sebou svůj rozsudek smrti, i Annička, která zůstala naživu se zpusťšenou duší a s týrajícími ji vzpomínkami, — obě též zvedají se k opravdové tragice. Uvedu pouze krásná slova Jul. Ajehenvalda o nich: „Čechovovskou něžností jsou zpečetěny některé scény, i účast dvou dívek — Anničky a Ljubiničky — ztělesněna v podmaňující elegii. Annička, která přijíždí na babiččín hrob, zůstane navždy v kruhu obrazů strádajících žen, a její slova, slova nešťastné herečky, umučené ženy, stále budou znít jako smuteční melodie v naší literatuře: „Já přijela k vám umřít, strýče!“¹

Zmínil-li jsem výše, že Juduška jeví se jako výtvar životních podmínek určité epochy, určitého období, — vyobrazení této vnitřní tragiky, těch vnitřních prožitků, které vyznačují zvláště jeho poslední dny, už přesahuje z hranic ruského života a přijímá význam obecně-lidský. Před námi není již starý statkář a vážný úředník na odpočinku, nýbrž lidská duše, která zhřešila, a našla svůj rozsudek v hlase vlastního svědomí; a podobný zjev může býti vždy a všude. Umělecký talent M. Saltykova ve vytvoření obrazu Judušky dosahuje neobyčejné síly a živosti, a proto jsou duševní zážitky Judušky pochopitelné každému; a nejen pokud se týká záměrů, ale i co se týká jeho splnění, — tento výtvar M. Saltykova zaslouží názvu obrazu obecně-lidského. Zde tvoří Saltykov skutečně „pro věčnost“.

Svrchu uvedené, myslím, dostatečně jasně potvrzuje myšlenku, že tvoření M. Saltykova ne vždy zůstávalo v kruhu běžných zájmů života, zloby due, ale že v něm (v jeho tvoření) byl i ten obecně-

¹ Op. cit., str. 229.

lidský prvek, který se jeví vždy ve tvorbě velkých spisovatelů. To uznávají všichni ti, kdož psali o Saltykovu¹. V tom druhu tvoření M. Saltykova obsažena jest zajisté jedna z příčin, zabezpečujících jeho výtvorům daleko větší význam, než jako prosté ilustrace skutečnosti. Proto hluboce spravedlivými se jeví slova prof. Jiřího Horáka: „Kdo Ščedrina poznal, nezapomene naň. Není podoben nikomu, je svůj, jako byl svérázný svět, který zvěčnil. V mohutném lese ruské literatury stojí stranou jako dub, který svými kořeny pevně tkví v matce zemi a vzdoruje vichřicím i bouřím. Je nenapodobitelný. Před soudnou stolicí dějin bude vydávati svědectví o mravní výši ruské literatury minulého věku. Není dokonalým epikem a nikdy jím nechtěl být: je v hloučku geniů, kteří všecky síly obětovali službě pod prapory lidskosti a soucitu. Jejich sochy stojí v chrámu světové literatury na místě zasvěceném Věřitelům lidstva.“²

¹ A. Vrzal (op. cit. str. 119) myslí, že „v románě Páni Golovlevi“ Saltykov zrovna shakespearovskou silou ukázal...“ O. Miller (op. cit., str. 187) staví román „Gospoda Golovlevy“ do jedné řady s nejlepšími výtvarny Gončarova, Dostojevského, Pisemského, L. Tolstého, Turgeněva. Podobných výroků možno uvéstí vůbec mnoho.

² „M. E. Saltykov (N. Ščedrin). K stému výročí narození.“ („Lidové Noviny“, 28. I. 1926, č. 49.)